

Andor Csaba

Madách és Lisznyai

Hölgyeim és uraim, tisztelt hallgatóság! Önök most bizonyára egy tudományos előadást várnak tőlem. Be kell azonban vallanom, hogy amit mondani fogok, az jelenleg kívül esik a tudományosság körén, sőt az sem biztos, hogy egyszer majd bizonyítható vagy cáfolható lesz. Pontosabban szólva mondandóm lényege: *Madách* és *Lisznyai* különös kapcsolatának oka csupán sejtésként fogalmazható meg, jóllehet maga a kapcsolat azért korrekt módon leírható, s ha nem firtatjuk a miértet, akkor valóban csupán Madáchról és Lisznyairól beszélhetünk, Önök pedig teljes joggal kérdezhetnék tőlem: mi köze van mindennek Fráter Erzsébethez?

A prédikátor Salamon könyvében találunk egy igen szkeptikus mondatot, amelyet a jelen előadás mottójául is választhattam volna: „Mert a bölcsességnek sokaságában sok búsulás van, és valaki öregbíti a tudományt, öregbíti a gyötrelmet.” Valóban: az az esetleges tudás, amelyhez az itt elmondandó észrevételek valamikor igazolása után esetleg eljuthatunk, a legkevésbé sem felemelő.

Legjobb tudomásom szerint Madách és Lisznyai kapcsolata soha semmiféle elemzésnek nem volt tárgya, aminek legfőbb okát abban látom, hogy a korábbiakban fel sem merült az a lehetőség, hogy szorosabb kapcsolatban állhattak egymással. Nem merült fel, pedig éppenséggel felmerülhetett volna. A Madách Imrének szóló levelek között ugyanis találunk egyet (eredetije az OSZK Kézirattára Levelestárában van), amelyen az áll:

Tisztelt honfi!

Lisznyai Kálmán utolsó perceit küzdi; ohajtása még egyszer találkozni önnel.

A haldokló kérését tudtván önnel, maradok

ismeretlen tisztelője

Beniczky Erzsé.

Lisznyai 1863. február 12-én halt meg Budán, a Császár-fürdőben, ez a levél tehát nem sokkal korábban íródhatott. Mivel címzést nem tartalmaz, nyilván személyesen vitte el valaki

Elhangzott a Madách-szimpozionon 1997-ben.

a levelet a címzettnek. Mint ahogy azt is föltehetjük, hogy a költőtárs is Pesten vagy Budán tartózkodhatott.

Nem tudjuk, bár ismerve Madáchoz joggal feltételezhetjük, hogy eleget tett a kérésnek. Mint ahogy életművét, levelezésének egyéb darabjait vizsgálva azt sem tudjuk megállapítani, mi köze volt Liszniai Kálmánhoz. Márpedig - éppen a levél tartalma alapján -, ha más bizonyítékunk nem volna rá, akkor is egészen határozottan állíthatnánk, hogy szoros kapcsolatban álltak egymással. Aligha tételezhető fel ugyanis, hogy egy haldokló ismeretlen vagy alig ismert személlyel kíván a halála előtt találkozni.

Hosszú ideig nem tudtam tehát mit kezdeni ezzel a talányos levéllel, mivel Madách és Liszniai korábbi kapcsolatára nézve semmiféle információval nem rendelkezttem. Végül is Radó György *Madách Imre életrajzi krónikájában* találtam egy érdekes adatot: eszerint 1845 júliusában, két héttel Madách és Fráter Erzsébet esküvője előtt megjelent Lisznynak *Az ősgyűrű* c. verse, amelyet Fráter Erzsébet nagybátyjának, Nógrád megye alispánjának, Fráter Pálnak ajánlott ugyan, de amely a Madách család egyik ősének, Madách Miklósnak a történetét dolgozta fel. A versben egyértelmű utalás történik Madách Imre - vagy ahogy két helyen is szerepel a keresztnév: Emök - közelgő esküvőjére.

Ez a vers két szempontból is elgondolkodtató. Egyfelől azért, mert kimondottan szoros baráti kapcsolatra enged következtetni. A versben ilyen sorokat olvashatunk:

*Madách Emök, a' nemzet egy
Szabad keblű fija,
A' közjogok zöld asztalán
Vitázó dalia.*

*Ész a' kardja, 's ezen az él
A' rény és becsület,
Melly félistenné teheti
Az emberszellemet.*

A másik ok, ami gondolkodóba ejtő: Madách Imrét csak igen kevesen hívták Emöknek (véltetően a német Emerich magyaros becéző alakja); ismert barátai közül egyedül *Lónyay Menyhért*. Pontosabban szólva a Lónyay Menyhértnek írt levelek végén találkozunk ilyen névaláírással. Minden jel szerint csak ifjú korában használta ezt a nevet; a *Szontagh Pállal* folytatott levelezésében - jóllehet 1843-tól kezdődően jó néhány levél áll rendelkezésünkre - egyikük sem használta. Ebből arra következtethetünk, hogy a Liszniaival való szoros baráti kapcsolat kezdete határozottan korábbra datálható, mint a Szontagh Pállal való kapcsolat kezdete.

Madách és Liszniai tehát gyermek- vagy ifjúkorukban jó barátságban lehettek, s ez a jó viszony évekkal később, Madách esküvőjének idején is fennállt közöttük. Ennek fényében már érthető, miért is hívja a halálos ágyához Liszniai Madáchoz. Ami azonban változatlanul érthetetlen: ha ilyen jó viszonyban voltak egymással, akkor miért nem tudunk semmit az 1845 és 1863 közötti időszakról? Miként lehetséges az, hogy nem maradt fenn egyetlen levél vagy utalás sem, amely kapcsolatukat valamelyest megvilágíthatná?

Mielőtt a kérdésre megkísérelnénk választ adni, előbb érdemes tüzetesebben végignéz-nünk Madách életét és életművét, s azt a kevés információt, amely abban Lisznyaival kap-csolatban fellelhető, hiánytalanul közreadnunk.

1843 őszén Lisznai Kálmán és Madách Imre is Pozsonyban tartózkodtak. Lisznai no- vember 1-jén ezt írta *Gyulai Pálnak*: „Ida nem haragszik rád, s inkább örülne ha veled lehetne. Madácsba torkig szerelmes.” [Somogyi Sándor (szerk.): *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867- ig.* Bp., 1961. 10. 1.] A levélben említett Ida különben *Matkovich Ida*, Madách ifjúkori szerel- meinek egyike, akivel nem sokkal korábban ismerkedhetett meg Pozsonyban. A levélbeli utalás alapján feltételezhetjük, hogy Gyulai ekkor már ismerte Madách Imrét, ugyanakkor távolról sem lehetett vele olyan bensőséges kapcsolatban, mint Lisznai, máskülönben Lisznai a Gyu- lainak írt levélben is Emőknek nevezte volna közös barátjukat, miként a versében tette.

A következő információ 1845-ből áll rendelkezésünkre. Június 10-i levelében Fráter Er- zsébet ezt írja: „Naprol napra remellék, de mar keblemben remény helyett a' leg nagyobb agodalom tünt fel, most ez egy kis enyhülést nyert, Baratod által ki a' napokban látot, kedve- sem hogy mar fel keltél az agyból”, majd június 13-i levelében ismét egy barátról szól: „ha Barátod meg latogat mond nevembe is köszönetemet”. Mivel a meg nem erősített hagyomány szerint Szontagh Pál volt az a barát, aki Madáchot állítólag elkísérte a Cséhtelken tartott eljegyzésre, így első közelítésben az látszik a legvalószínűbbnek, hogy az idézett levelekben is ő az a barát, aki híreket közvetít a jegyesek között. Tudjuk azonban, hogy Szontagh kez- dettől fogva nem volt jó véleménnyel Fráter Erzsébetről, így fennáll a lehetősége annak, hogy valójában Lisznai volt a közvetítő.

1847. január 28-án Csesztvén Madách Imre, Szontagh Pál és *Matolcsy György* afféle költői versenyt rendeztek; Madách versének címe: *Szegény dal* (Szontagh Pálé: *A' mi szegény dalunk*, Matolcsyé: *Szerény szözata egy szegény legénynek*). Az eset annyiban kapcsolódik Lisznaihoz, amennyiben nem sokkal korábban, 1846-ban jelent meg *Szegény-legény dalok* címen az első verses kötete Pesten. Feltehető, hogy a divatos, s ekkor még Petőfinél is sike- resebb Lisznai készítette a költői versenyre a társaságot.

Időrendben tovább haladva, 1847-ben a Szontagh Pállal és *Pulszky Ferenc*cel közösen írt *Nógrádi képcsarnok*ban szerepel az alábbi jellemzés Lisznairól:

*Szól, tüzel a haladó pártnak szolgálni akarván;
Hogyha igaz, kérjük, szóllana pecsovicsül.*

Később a verset Madách alaposan átírta, a címe pedig *Hivatlan párthív* lett:

*Nekünk vágyol szolgálni, mondog. Kérlek
Ha ez való, ne tarts velünk, de vélek.*

A következő adat 1852-ből származik. November 2-án, tehát már Madách letartóztatása után, *Komáromy Imre* kerületi biztos *Pongrácz Arnold* megyefőnöknek tett jelentésében 17 személyt sorolt fel, akik megfordultak Csesztvén. Az 5. pontban - magyar fordításban, mert hiszen az eredeti szöveg német nyelvű - ez áll: „Lisznai Kálmán, legtöbbször Pesten lakik,

a forradalom előtt a vármegyénél aljegyző volt, a forradalom alatt mint a magyar forradalom történetírója mindig a forradalmárok táborában tartózkodott. Politikai hitvallására nézve forradalmár; az uralkodóházzal szemben ellenséges beállítottságú, jelenleg költészettel foglalkozik. - Beszédei lázítóak, nem volt gyakran Madáchnál, de amikor jött, mindig hosszabb ideig maradt.” (Leblancné Kelemen Mária: *Újabb Madách Imre-dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárból és az ország közgyűjteményeiből*. Salgótarján, 1993. 89. l.)

Ezek szerint még 1852-ben is jó viszonyban lehetett egymással a két költő.

1855. május 11-én Szontagh így írt Lisznairól: „*Ő most is csak a' régi, minden tekintetben a' régi. E két szó »minden tekintetben«* mindent kifejez. Ez magában foglalja az ő saját nyomorúságát, nejének boldogtalanságát, kisleányának jövő elhagyatottságát és koldusságát. Ő affectálja a' genialitást s azt hiszi: genialitás - korhelység, lumpság; de az ő lumpsága komisz, nem genialis, genialitása mímelt, affectált - lumpsága csak az mi rajta eredeti, az az mit nem mástól tanult, de azért nem bír valami objectív eredetiséggel. Annyira megy régi nótája, hogy bizonyos okoknál fogva - Pesten lévén - látogatásom alkalmával homoeopathice élt, 's bortól 's. a. t. tartózkodott. Az okot neje is gyanítja!” [Halász Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei*. Bp., 1942. II. k. 1131. l.] Az irodalomkritikai észrevételtől ezúttal bátran eltekinthetünk: ugyanezen levélben néhány sorral feljebb Szontagh *Eötvös József*-ről többek között ezt írta: „ő állambólcs akar lenni, miután már hogy államférfi nem volt megmutatta.” Ami figyelmet érdemel az inkább az, hogy e levélrészlet konszenzusra enged következtetni a levélíró és a címzett között, vagyis ekkor már Madách is meglehetősen rossz véleménnyel lehetett egykori barátjáról. A levél végén tett célzások („Annyira megy régi nótája”, „bortól 's. a. t. tartózkodott. Az okot neje is gyanítja”) elég egyértelműek: Liszniai nemi betegségben szenvedett.

Hölgyeim és Uraim! Most, hogy a rendelkezésünkre álló valamennyi információt sorra vettem, rögtön a dolog közepébe vágnék. Igen, Önök bizonyára kitalálták már, valóban az a sejtésem, hogy Fráter Erzsébet és Liszniai Kálmán kapcsolata lehetett az oka egyfelől a barátság, másfelől a házastársak közti kapcsolat megromlásának; magyarán szólva egy szerelmi háromszöggel állunk szemben.

Mielőtt azonban érvelésemet előadnám, előbb az ellenvetésekről szólnék. Voltaképpen csak egyetlen súlyos kifogás hozható fel a feltételezésem ellen: az, hogy ismerni véljük a csesztvei udvarló nevét. Előbb *Palágyi Menyhért* írta le a monogramját - H. F. -, bizonyára azért nem a nevét, mert könyvének megjelenésekor, 1899 végén még életben volt az illető. Később *Harsányi Zsolt*, majd *L. Kiss Ibolya* adták a név feloldását: Hanzély Ferenc. Nos, ezt a feltételezést valóban nem könnyű megcáfolni, annál kevésbé, mivel Komáromy Imre már említett feljelentésében Hanzély Ferenc is szerepel: ő is többször megfordult Csesztvén Madách Imre kúriájában.

Hosszú ideig tanácstalanul álltam az esettel szemben. Nem láttam elegendő okot arra, hogy Hanzély Ferenc helyett valaki másról tételezzem fel azt, hogy Csesztvén a házigazda bebörtönzése idején meglátogatta Fráter Erzsébetet. Ugyanakkor érthetetlen volt: mi lehetett az a súlyos ok, ami miatt a barátság minden jel szerint megromlott, s még inkább rejtélyesnek tűnt, hogy miért hívta a halálos ágyához Liszniai Madách Imrét.

Csakhogy Madách házasságának igazi válsága nem Csesztvén, hanem Alsósztrégován következett be, s az ottani barátot már egészen másként hívták: Meskó Miklósnak. Éppen

ezért a Csesztvén történekről nem rendelkezünk igazán hiteles forrással. Ott ugyanis nem történt olyan botrányos eset, amelyet pontosan megőrizhetett volna az ott élők emlékezete. Hanzély látogatásairól bizonyára éppúgy tudtak a csesztveiek, mint Lisznyaiéről, s meglehet, csupán véletlen, hogy az előbbit gyanúsították a feleség elcsábításával. Mindezzel csak azt szeretném jelezni, hogy semmi okunk sincs túlságosan komolyan venni a szóbeszédet: Hanzély éppúgy lehetett a csábító, mint Lisznyai.

Nincs más hátra, mint hogy Madáchoz hívjuk segítségül. A továbbiakban nem is arra keresek választ, mi történhetett Hanzély és Fráter Erzsébet vagy Lisznyai és Fráter Erzsébet között, hanem ehelyett egy merőben filológiai kérdésre szoritkozunk. Kihez írta Madách az *Egy vetélytárshoz* című versét?

Ez ismét egy olyan kérdés, amelyet sohasem vizsgált a Madách-kutatás. A vers így kezdődik:

*El árulál! - óh gyermekéveinknek
Kisértete mond nem jött é eléd?
Nem borzadál-e mind a' templomrabló
Midőn a' leg szentebbet illetéd?
E leg szentebb nem más mint a' barátság*

Vagyis a vetélytárs ezek szerint egy gyermekkori barát volt. Lisznyairól most már tudjuk, hogy valóban az volt; az, hogy Madáchoz Emóknak hívta, egyértelműen tanúsítja ezt. Hanzélyról nem tudjuk, hogy meghitt barátja volt-e a költőnek; ha igen, úgy különös, hogy ennek aztán valóban az égvilágon semmi jele sincs Madách életművében. A költő egyébként a végső szövegváltozatban visszafogottabban írt korai kapcsolatukról. Egy utóbb áthúzott részlet ugyanis így szól:

*Mi őszintén mi hõn szeretett e szív,
Miként ezentúl senkit nem szeret,
'S el árulál mégis midõn elõször
Ellenezett javammal érdeked.*

Mégis, mindennél fontosabb körülménynek tartom azt, hogy versben szól a vetélytárshoz Madách. Elvben elképzelhető persze, hogy csupán azért tette ezt, mert fájdalomának ilyen módon kívánt hangot adni. Nem szabad azonban megfedkezünk arról, hogy verseinek a *Levelek* című ciklusában helyezte el a költeményt, márpedig abban ismereteink szerint valóban olyan versek szerepelnek, amelyeket levélként el is küldött valaha a címzetteknek. Biztosra vehetjük tehát, hogy az *Egy vetélytárshoz* is valaha levél volt. Ha tehát eltekintünk a vers irodalmi vonatkozásaitól, s csupán mint levelet nézzük, úgy egyáltalán nem természetes, hogy a verses formát választotta a költő. Sőt, a történekr után voltaképpen igen különös, szokatlan módja a rosszallás kifejezésének a verses forma. Ha valaki úgy érzi, hogy a felesége megcsalta, gyermekkori barátja pedig elárulta őt, akkor - még ha költő is a szenvedő fél - nem versebe szedve küldi el véleményét az egykori barátjának. Illetve - megítélésem szerint - csak egyetlen esetben folyamodik ehhez az eszközhöz: ha a

másik fél is költő, s ha éppen ezért feltételezhető, hogy ez a közlési forma kivételesen hatékonyabb, mint a köznapis beszéd.

S ezen a ponton véget is ér az érvelésem: Hanzély Ferenc nevű költő *Szinnyi* munkájában nem fordul elő, ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy sohasem jelent meg tőle semmi. A verses levél címzettje tehát - szerintem - Lisznai Kálmán lehetett. Van még egy áthúzott rész a versben, amely amellet szól, hogy a címzett költő, éspedig híres vagy legalábbis hiú, költő mivoltára sokat adó személy lehetett:

*S ha engem el birt hagyni s a' varázkört
Mellyel védé az első szerelem
Majd meg fog-é költőitlen körödben
Nyugodni véggkép? én alig hiszem.*

[A vers és annak szövegváltozatai megtalálható: Andor Csaba (szerk.): *Fráter Erzsébet emlékezete I.* Csécse-Balassagyarmat-Bp., 1996. 118-122. l.]

Nyilván azért nevezte költőitlennek a vetélytársat Madách - mintegy önmagát cáfolva ezzel, hiszen ha valóban költőitlen, akkor miért ír hozzá verset? -, mert úgy vélte, ezzel a megalapítással a címzett érzékeny pontjára tapintott. Igazán végig sérteni, sőt, megalázni a költőitlenség fölemlítésével csakis a hiú, s ekkortájt még meglehetősen népszerű Lisznyait lehetett.

Hölgyeim és Uraim! Azzal kezdtem a mondandómat, hogy sem bizonyítani, sem cáfolni nem tudok semmit, sőt abban sem vagyok biztos, hogy valaha is elegendő információval rendelkezünk majd a dilemma eldöntéséhez. Különösen nem látok esélyt arra, hogy Madách életművéből vagy akár a vele kapcsolatos dokumentumokból többet megtudjunk. Véleményem szerint az egyetlen esélyt immár Lisznai életművének tanulmányozása jelenti. Ha a halála előtt úgy érezte: valami tisztázni valója van még Madáchcsal, akkor nem kizárt, hogy esetleg már korábban így érezhetett, s ennek egy megjelent vagy meg nem jelent írásában esetleg hangot is adott.

Persze az is lehet, hogy tévedek. Ebben az esetben azonban végképp eldönthetetlen kérdésnek tartom: mit akart mondani a haldokló Lisznai Madáchnak. Mint ahogy az is teljességgel eldönthetetlen kérdés, hogy mi lehetett az a súlyos ok, ami miatt egy minden jel szerint hosszú és mély barátság megszakadt. Végso és legfőbb érvem tehát mondandóm mellett az, hogy - legalábbis ami Madách és Lisznai különös kapcsolatát illeti - mindent megmagyaráz.

Az *Egy vetélytárshoz* című versben egy sajátos kettős értékrendszer jut kifejezésre: amit a feleség tett, az megbocsátható, amit a gyermekkori barát tett, az megbocsáthatatlan. Úgy látszik, Madách cselekedeteit is ez a kettősség határozta meg: mindazt, ami a feleségére emlékeztette - így például a tőle kapott leveleket - megőrizte, mindazt, ami a gyermekkori barátira emlékeztethette volna, megsemmisíthette. Végül is azonban Lisznyainak csakúgy, mint mindenki másnak, megbocsátott. Tanúság rá az *Útravaló verseimmel*: „Bántottak is, de szűmben nem maradt fulánk”. S ha Madách így tett, akkor a kései elemző sem tehet másként: 144 évvel a történetek után ideje megbékélnünk a csesztvei csábítóval, akár Lisznai Kálmánnak hívták őt, akár másként.